

ET TRAGISK 400ÅRS MINNE:

RETTSFORFØLGELSE AV FARLIGE KVINNER I NORD

Av Rune Blix Hagen, historiker, UiT Norges arktiske universitet

Trykt under tittelen *Farlige Kvinner*, i Klassekampens spalte *Kringla Heimsins*, mandag 12. april 2021, s.12-13.

For fire hundre år siden, i perioden fra 11. januar til 28. april 1621, avsa tingretten i Vardø dødsdom over ti lokale kystkvinner. Et slikt masseomfang av dødsdom over kvinner var noe helt nytt i Norge, men så gjaldt tiltalen datidens verste form for forbrytelse, nemlig trolldoms kriminalitet. Lokale rettsinstanser flere steder i Norge hadde før denne tid avsagt fellende dødsdom i flere trolldomssaker både mot norske kvinner og samiske menn. Men det virkelige store omfanget med massehenrettelse av angivelige trollkvinner kom vinteren og utover våren i 1621.

Trolldomsforbrytelser

Utpå lørdag 30. januar 1621, holdt tingretten sesjon på den gamle festningen i Vardø. Hele den lokale øvrigheten var samlet. Påtalemyndigheten representert ved fogd Søren Nielsen, Finnmarks første sorenskriver Niels Jensen Zahl og underfogden (lensmannen) i Vardø, Joen Dauritzen, utgjorde de sentrale aktørene i rettsforhandlingene. Det er mulig at både den lokale sognepresten Oluff Carlsen og den relativt nye lens innehaveren Hans (John) Cunningham fulgte saksgangen. Flere mennesker fra fiskeværene Kiberg og Vardø var innkalt for å avgi vitneprov i saken som sto på dagordenen.

Sorenskriveren og de edsvorne rettsmenn skulle dømme i en meget alvorlig kriminalsak. Tiltalen gikk ut på grove trolldomsforbrytelser. Kongens forordning fra 1617 om trolldom krevde dødsstraff dersom den tiltalte ble funnet skyldig i slik alvorlig form for kriminalitet. Tiltalen var tatt ut mot Marritte Olluffsdatter, gift og bosatt i Kiberg. Før saken kom opp på tinget, tilbrakte hun tre uker i forvaring på Vardøhus festning. Etter en kort rettsprosess ble Marritte funnet skyldig i utøvelse av trolldomskunst, og retten felte en dom som gikk ut på at fiskerkona burde straffes på sitt liv til bål og ild. Hennes del av familieformuen er oppgitt til 22,5 daler, som ble konfiskert og tilfalt staten. Beløpet tyder på at hun satt i gode kår.

Vannprøven

Denne lørdagen for om lag fire hundre år siden må ha vært en travel dag for den lokale tingretten. Marritte var en siste av tre kvinner som ble dømt til henrettelse på bålet den selvsamme januardagen. Tidligere på dagen hadde retten allerede avsagt dødsdom over

Vardøkvinnene Kari Olluffsdatter og Ragnhild Olluffsdatter. Og ikke nok med det, en dag tidligere, fredag 29. januar 1621, var Marri Jørgensdatter blitt funne skyldig i trolldomskriminalitet og dømt som «trolldkone till ild oc baal». Ja, det må ha vært ei uhyggelig uke for fiskeribefolkningen i området. På onsdag 27. januar i samme uke fikk fiskerkona Elsebe Knudsdatter fra Kiberg sin dødsdom. I forkant av den endelige domfellelsen gjennomgikk hun den såkalte vannprøven. På vinterdagen ble hun kastet ut på sjøen i Østervågen like nedenfor festningen. Elsebe fløt på vannet som en stokk - et meget sterkt indisiebevis som det ble lagt vekt på i domsslutningen om ild og bål. Utover februar 1621 falt det flere dommer som angikk trolldomsvirksomhet. Tre kvinner fra de små fiskeværene Ekkerøy og Vadsø fikk dødsstraff etter behandling av tingretten i Vardø. Rettsreferatene kan fortelle at heller ikke disse tre kvinnene besto vanntesten.

Til sammen avsa retten i Vardø dom over ti kvinner i løpet av noen få måneder for fire hundre år siden. Alle kvinnene hadde tilbrakt flere uker i forvaring på Vardøhus, trolig under et sterkt psykisk og fysisk press. For «kost og losji» under fengselsoppholdet viser regnskapskildene en utgift på godt over 20 daler. Lensinnehaveren på Vardøhus ba kongen i København om godtgjørelse for fangenes underholdelse.

Konspirasjon

Grunnen til at det gikk så voldsomt for seg i begynnelsen av 1621 var at de lokale myndighetene mente de hadde avslørt en organisert, kollektiv form for kriminalitet. Et skjult og hemmelig nettverk av farlig kvinner i kompaniskap med selveste Satan utgjorde en indre konspirasjon rettet mot sårbare kyst- og øysamfunn i de utsatte og omstridte nordområdene av det dansk-norske fyrsteriket på denne tiden. Både mennesker og livsgrunlaget sto i fare for å rase sammen. Den indre konspirasjonen var ikke bare av lokal karakter, den hadde forgreininger til andre deler av Norge.

Gjennom brutale forhør fortalte flere av kvinnene at de med Satans hjelp kunne dra på nattlige ritt til store selskap av trollkvinner ikke bare i Øst-Finnmark, men til Bergenstraktene. Retten fikk høre om trollkvinnesamlinger på Lyderhorn sørvest for Bergen, datiden største by i Norge. Maritte Olluffsdatter berettet om heksesamlinger i luften over høye klipper og fjell, særlig til sankthans og til jul.

Kvinnenes tilståelse om samvær med mørkets fyrste og heksesamlinger var meget alvorlig. Slike bekjennelser var utslagsgivende for at flere tusen kvinner ble dømt til ild og bål i Europa utover 1500- og 1600-tallet. Imidlertid hadde kvinnene mer å fortelle. De brukte nemlig sin

trolldomskraft til å gjøre stor skade som rammet befolkningen. Gjennom vitneprov og tilståelser fikk kystbefolkningen vite om årsakene til en tragisk hendelsen som i 1617 rammet Kiberg og Vardø. Et forrykende, voldsomt og plutselig uvær på selveste julaften i 1617 førte til at hele 40 fiskere omkom på havet. Sammenligning av manntallslistene fra 1615 med tilsvarende lister fra 1618 viser at det har vært en unaturlig høy befolkningsnedgang i fiskeværene. Denne vinteren i 1621 kom det fram at lokale kvinner i en konspiratorisk komplott sto bak de mange forlisene med påfølgende drukningsdød.

Uværsknuter og heksesabbat

Elsebe Knudsdatter kunne berette hvordan trollkvinnene konkret gikk fram da de stelte i stand uværet. De tok et stykke fiskesnøre og slo tre knuter på det. Så leste de forbannelse over knutene, spyttet på dem og løste så opp uværsknuter. «Havet røk opp som aske og folkene omkom», heter det i rettspapirene. Vitnene i saken mot Elsebe sa at hun ofte ble observert omgitt av en svart hund og to svarte katter. Naboene antydte dermed at det var tale om smådjevler i dyreham. Flere kvinner fortalte at de dro opp stormen som hevn for nokså ordinære nabofeider. Ekstra ille var avsløringen om at lokale fiskerkonene holdt selskap med smådjevler og demoner mens mennene deres var ute på havet.

Kvinnene som ble forhørt i januar og februar for fire hundre år, pekte ut Kirsten Søffrenndaater som deres leder. Hun var deres admiral, forklarte de. En admiral var betegnelsen den dansk-norske marines leder og godt kjent gjennom de mange orlogsfartøyene i sjøforsvaret som ofte patruljerte langs kysten i nord. Etter trusler om tortur, bekreftet Kirsten det de andre kvinnene hadde fortalt. Også hun berettet om samlinger både i Finnmark og på Lyderhorn. Foruten kvinner, hadde Kirsten observert to menn i selskapet. En av dem var selveste fjellfogden i Finnmark, Bertel Hendriksen. Hendriksen var en betrodd kongelig tjenestemann som ivaretok det dansk-norske regimets territoriale krav overfor russerne gjennom de årlige Malmis-reisene til Kola. Nå ble Hendriksen anklaget for å være trollkvinnenes skriveføre sekretær på heksesabbaten. Kirsten antydte at det var han som førte heksenes navn inn i Satans svarte bok. Men verken Bertel Hendriksen eller andre mannspersoner ble stilt for retten og forhørt om sin rolle i det som mer og mer fortonet seg som en organisert konspirasjon bestående av et kriminelt nettverk av norske kystkvinner.

Over Kirsten Søffrenndaater, derimot, ble det onsdag 28. april 1621 avsagt dom om «ildt och boell». Kirsten var av dansk slekt og gift med en bergensborger som utredet fiskere i Kiberg. Store deler av hennes livshistorie er gjengitt i sorenskriverens referat fra rettssaken.

Hekseforfølgelsen for fire hundre år siden i Øst-Finnmark rammet utelukkende kvinner. Dette var Norges verste rettslige jakt på farlige kvinner inntil da. Det skulle bli enda verre seinere. Den voldsomme heksejakten i Finnmark toppet seg høsten og vinteren 1662/63 da tretti kvinner og pikebarn under 12 år ble stilt for retten, 18 av dem fikk dødsdom og to kvinner ble regelrett torturert i hjel før endelig dømsavgjørelse. Til sammen kjenner vi navnet på noe over 250 kvinner som fikk dødsdom i forbindelse med trolldomsprosessene i Norge, 78 av disse henrettede kvinnene bodde i Finnmark. Kildene er mangelfulle slik at tallet på kvinner som ble offer for heksejakten i Norge er en god del større.

(Artikkelen er basert på skattemanntall fra Vardøhus 1615 og 1618, Tingbok nr. 1 for Finnmark og lensregnskapene fra Vardøhus 1621/22, oppbevart ved Statsarkivet i Tromsø. Dessuten Hans H. Lilienskiolds «heksestudier» fra slutten av 1600-tallet publisert i boka *Trolldom og ugudelighet i 1600-tallets Finnmark*, Tromsø 1998, redigert og bearbeidet av Rune Blix Hagen og Per Einar Sparboe, samt *Tingbok for Finnmark 1620-1633*, redigert av Hilde Sandvik og Harald Winge, Oslo 1987.)

Korte tekstbolker til artikkelen FARLIGE KVINNER i Klassekampen 12/4-2021

En liten tekst om et relevant ÅRSTALL:

For ganske nøyaktig 400 år siden, onsdag 28. april 1621, fikk borgerkvinnen Kirsten Søffrensaater fra fiskeværret Kiberg dødsdom for grov trolldomskriminalitet knyttet til værmagi og djevlepakt.. Hun var den siste av i alt ti kvinner som over kort tid ble sendt til ild og bål i Øst-Finnmark. Dette var Norges verste heksejakt inntil da.

Et relevant SITAT fra en historisk kilde:

Kirsten Søffrensaater bekjente «... att hun forgangen jullenat, hente Marrite Oelsdaatter hinder i Bergen, och vaar i en hund lignelse, och sette hinde ned her i Vardøen paa Balduolden, och hun vaar selff i en tipse lignelse, da vaar der flere forsamlet ... och der drach di, dandtzet och legte». (Kirsten forteller her om hamskifte, ritt gjennom luften fra Bergen til Vardø og om hekseabbat i på Baldvolden i utkanten av Vardø)

(Sitat fra tingrettens behandling av trolldomssaken mot Kirsten slutten av april 1621. Trykt i «Tingbok for Finnmark 1620-1633», redigert av Hilde Sandvik og Harald Winge, Oslo 1987, side 52).

En liten NOTIS knyttet til tekstens tema:

Trolldomsforfølgelse av norske og samiske mennesker i Finnmark utover 1600-tallet er Norges verste i sitt slag. Over 90 mennesker, de aller fleste norske kystkvinner, fikk dødsdom som vanligvis ble gjennomført ved å brenne den syndefulle menneskekroppen til aske. Heksejakten i nord er ikke bare omfangsrik, men svært brutal med utstrakt bruk av psykisk og direkte fysisk tortur. Det virkelig store omfanget av heksejakten i nord tok til for 400 år siden i Øst-Finnmark og rammet utelukkende kvinner, mange av dem fra relativt velstående familier. For snart ti år siden, i juni 2011, ble det reist et verdig minneste, Steilneset Memorial, over de som mistet livet i denne rettsforfølgelsen.

